

DACE MARKUS

KRĪTOŠĀ ZILBES INTONĀCIJA DAŽĀDĀS LATVIEŠU VALODAS PROSODISKAJĀS SISTĒMĀS

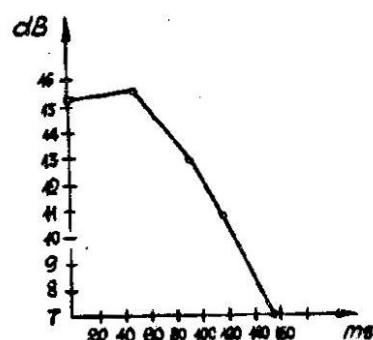
Zilbes intonāciju sistēma ir parādība, kas saistāma ar noteiktu valodas prosodisko sistēmu: dialektu, izlokšņu grupu, literāro valodu.

„Kopš latviešu pirmvalodas laikmeta ir trīs intonācijas: (kāpjošā >) lauztā, krītošā un stieptā, kā gariem patskaņiem un diftongiem, tā arī īsu patskaņu savienojumiem ar tautosillabisku *l, r, m, n*”, rakstījis J.Endzelīns¹. Neizvēršot diskusiju par pārējiem citātā minētajiem faktiem, ir pamats uzskatīt, ka latviešu cilšu valodā J.Endzelīna nosauktās trīs zilbes intonācijas ir pastāvējušas. Šīs un vēlāk radušās zilbes intonācijas latviešu valodnieki pētījuši vairākkārt, salīdzinot tās savstarpēji dažādās prosodiskajās sistēmās gan sinhronā, gan diahronā aspektā. Tomēr arī vienas zilbes intonācijas raksturs atšķiras atkarībā no tā, kādā prosodiskā sistēmā šī intonācija realizējas. Šī secinājuma pierādīšanai rakstā izmantots krītošās zilbes intonācijas salīdzinājums trīs dažādās prosodiskās sistēmās: augšzemnieku dialekta nesēliskajās un sēliskajās izloksnēs, kā arī vidus dialektā (un latviešu literārajā valodā).

Latviešu valodas augšzemnieku dialekta nesēliskajās izloksnēs ir divu tonēmu fonoloģiskā opozīcija, kurā ar asām pamattoņa un intensitātes izmaiņām ir spilgti marķēta lauztā tonēma (sk., piem., 1., 2., 3., 4. att.).

Krītošā tonēma, kurai šajās izloksnēs nepieciešams atšķirties tikai no spilgtās lauztās tonēmas, ir samērā *v a r i a b l a*, tās intensitātes virzība var būt gan līdzeni krītoša (sk. 5. att.), gan kāpjoši krītoša (sk. 6. att.). arī pamattoņa virzība var būt gan līdzeni kāpjoša (sk. 7. att.), gan kāpjoši krītoša (sk. 8. att.).

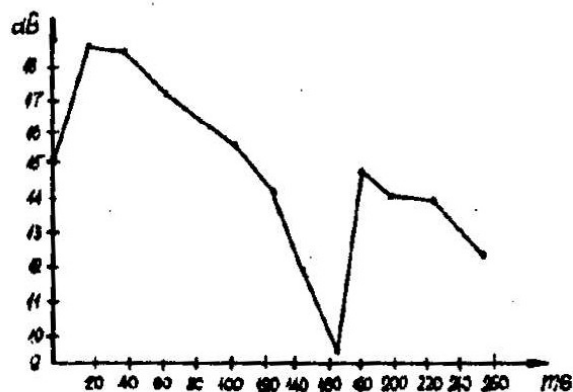
Vidus dialektā (un latviešu literārajā valodā), t.i., trīs tonēmu sistēmā, krītošajai tonēmai jāatšķiras ne tikai no asās lauztās, bet

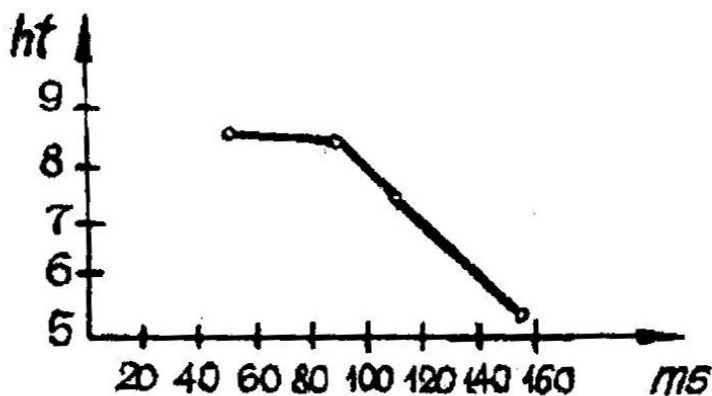
1. att. Lauztā intonācija nesēliskajās izloksnēs.

¹ J. E n d z e l ī n s, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, 34.

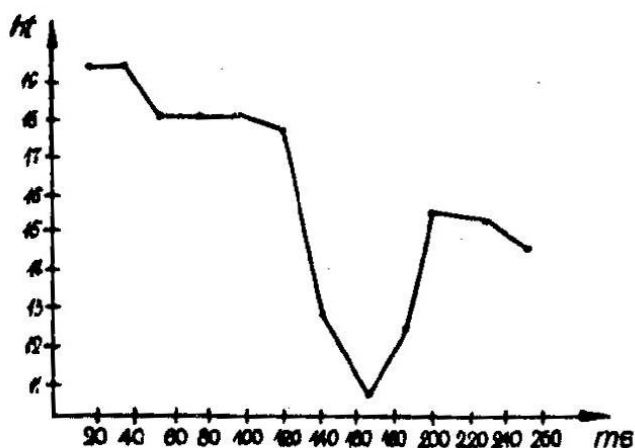
arī no līdzenās stieptās tonēmas, kuras pamattona un intensitātes virziens var nedaudz variēt, tādēļ krītošās tonēmas pamattonis ir **s t i n g r i n o t e i k t a r a k s t u r a** – tikai strauji krītošs

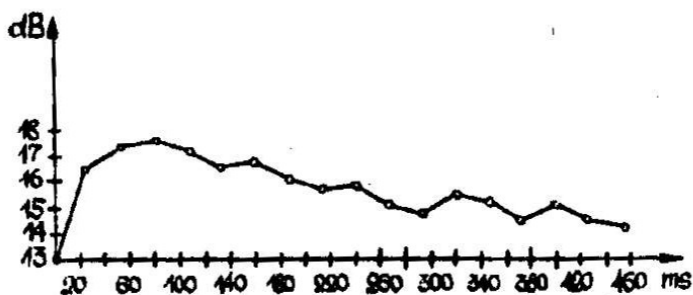
2. att. Lauztā intonācija nesēliskajās izloksnēs.

3. att. Lauztā intonācija nesēliskajās izloksnēs.

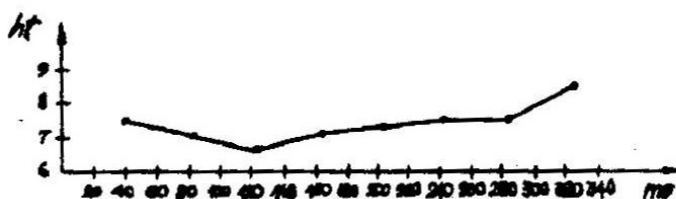
4. att. Lauztā intonācija nesēliskajās izloksnēs.

5. att. Krītošā intonācija nesēliskajās izloksnēs.

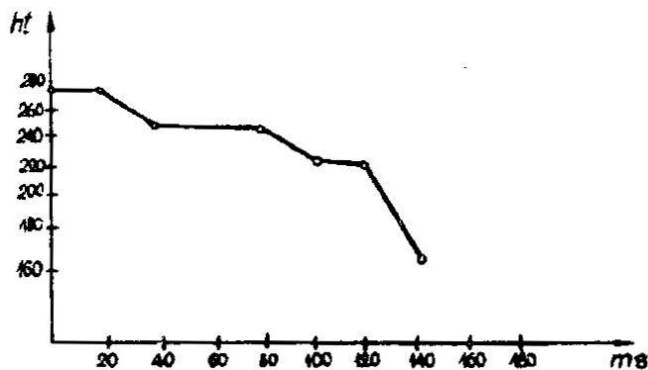
6. att. Krītošā intonācija nesēliskajās izloksnēs.

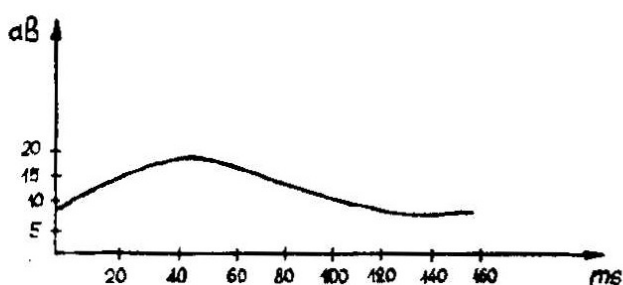
7. att. Krītošā intonācija nesēliskajās izloksnēs.

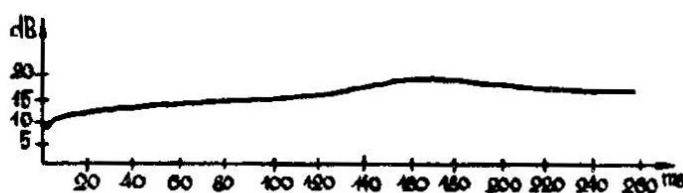
8. att. Krītošā intonācija nesēliskajās izloksnēs.

9. att. Krītošā intonācija vidus dialektā.

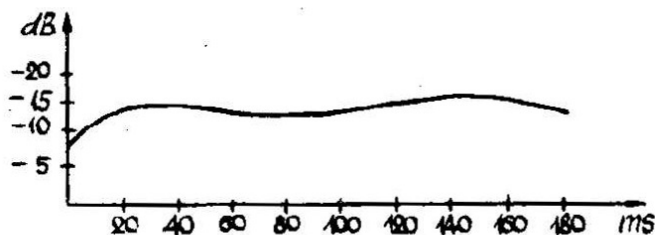
10. att. Krītošā intonācija vidus dialektā.

11. att. Krītošā intonācija vidus dialektā.

(sk. 9. att.)². Arī intensitāte parasti atbilst pamattoņa raksturam (sk. 10. att.), tomēr dažos valodnieces A.Stelles mērījumos (piem., prefiksā *piēvārdā piēkust*³) intensitātes līkne ir līdzena (sk., piem., 11., 12. att.). Iespējams, ka, izmantojot plašāku valodas materiālu, līdzena intensitātes līkne realizētos tikai ļoti nenozīmīgā daudzumā.

Augšzemnieku dialekta sēliskajās izloksnēs krītošo tonēmu uzsvērtās saknes zilbēs modificē balsīgu un nebalsīgu līdzskaņu priekšā. Krītošo tonēmu nebalsīgu

12. att. Krītošā intonācija vidus dialektā.

² Sk. arī A.S t e l l e, Latviešu literārās valodas uzsvērtā vokālisma akustisks raksturojums: Kand. dis., Rīga, 1971, 119.

³ Sk. turpat, 51., 53. att.

līdzskaņu priekšā mēdz saukt arī par grūsto zilbes intonāciju, tai pretstatāmas divas citas tonēmas – krītošās tonēmas modificējums balsīgu līdzskaņu priekšā, t.s. kāpjoši krītošā tonēma, un kāpjošā tonēma.

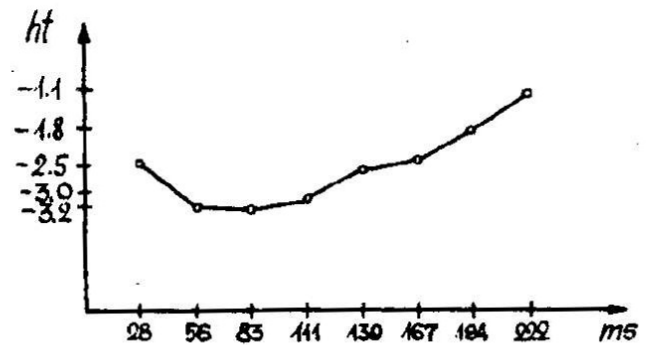

13. att. Kāpjošā intonācija sēliskajās izloksnēs.

Kāpjošā tonēma (ʹ) ir līdzena rakstura ar līdzeni kāpjošu pamattoni (sk. 13. att.) un līdzeni krītošu intensitāti (sk. 14. att.), tomēr arī kāpjoši krītošajai tonēmai (ʳ) ir iespējams kāpjošs pamattonis (sk. 15. att.), bet tā izmaiņas ir straujākas, kvantitāte mazāka, bez tam šai tonēmai iespējams arī krītoši

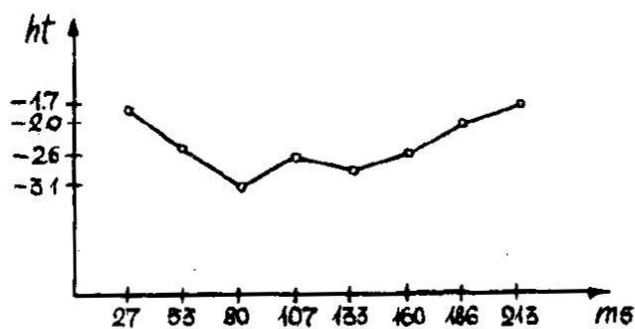

14. att. Kāpjošā intonācija sēliskajās izloksnēs.

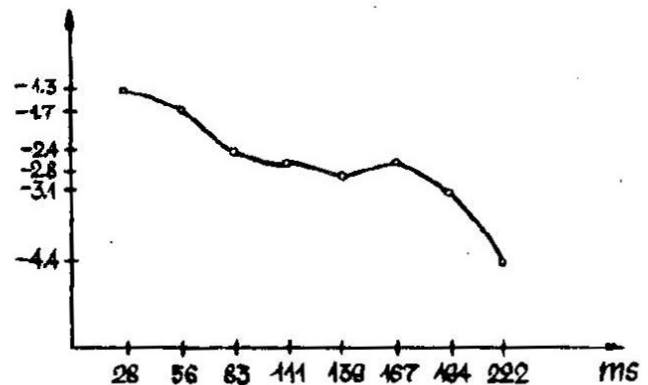

15. att. Kāpjoši krītošā intonācija sēliskajās izloksnēs.

kāpjošs pamattonis (sk. 16. att.).

16. att. Kāpjoši krītošā intonācija sēliskajās izloksnēs.

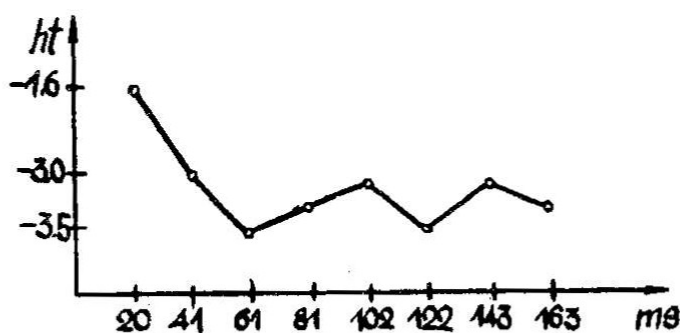

17. att. Kāpjoši krītošā intonācija sēliskajās izloksnēs.

Kāpjoši krītošās tonēmas intensitāte parasti ir krītoša (sk. 17. att.) vai krītoši kāpjoši krītoša (sk. 18. att.).

18. att. Kāpjoši krītošā intonācija sēliskajās izloksnēs.

19. att. Krītošā intonācija sēliskajās izloksnēs.

Krītošās tonēmas (v) modificējumam nebalsīgu līdzskaņu priekšā, t.s. grūstajai tonēmai, sēlisko izloksņu tonēmu sistēmā, acīmredzot, jābūt ļoti specifiskai, lai atšķirtos gan no līdzienās kāpjošās, gan no kāpjoši krītošās tonēmas, kuras raksturā dominē kritums. Oscilogrāfiskās analīzes rezultāti liecina, ka, patiešām, grūstās tonēmas pamattoņa virzība ir ļoti s p e c i f i s k a – faktiski nozīmīga ir tikai pamattoņa pirmā daļa (sk. 19. att.), kas rāda asi krītošu jeb grūstu raksturu, seko asas pamattoņa svārstības, uzrādot pat glotalizāciju, kuru, uzmanīgi klausoties ierakstus, var arī sadzirdēt. Grūstās tonēmas intensitāte ir asi krītoša (sk.20. att.), šī tonēma ir arī stipri īsāka par pārējām, piemēram, vidējā minēto tonēmu kvantitāte uzsvērtās zilbēs ar garu monoftongu veido attiecību $\hat{v} : \hat{v} : \hat{v} = 278,3 \text{ ms} : 217,2 \text{ ms} : 162,6 \text{ ms}$.

Krītošās tonēmas modificējums balsīgo līdzskaņu priekšā jeb kāpjoši krītošā tonēma ir v a r i a b l ā k a, jo šajā sistēmā tai pretstatītas pietiekami

20. att. Krītošā intonācija sēliskajās izloksnēs.

marķētas tonēmas: līdzienā kāpjošā un ļoti specifiskā grūstā.

Apkopojot secinājumus, kas iegūti, salīdzinot krītošo tonēmu dažādās latviešu valodas prosodiskajās sistēmās, izvirzāma hipotēze, ka latviešu valodas tonēmu sistēmā vērojama noteikta likumsakarība: tonēma variējas, ja nedraud iespēja, ka attiecīgajā sistēmā to var sajaukt ar citu tonēmu, turpretī, ja sajaukšanas iespēja pastāv, tonēma patur stingri noteiktu raksturu. Tātad zilbes intonācijas realizācija ir atkarīga no attiecīgās prosodiskās sistēmas specifikas.

ОТНОСИТЕЛЬНО НИСХОДЯЩЕЙ СЛОГОВОЙ ИНТОНАЦИИ В РАЗЛИЧНЫХ ПРОСОДИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

На основе осциллографического анализа исследован характер нисходящей слоговой интонации в трех разных просодических системах латышского языка: в селонских и в неселонских говорах верхнелатышского диалекта и в среднелатышском диалекте (а также в латышском литературном языке). Выдвинута гипотеза – характер слоговой тонемы варьируется, если в просодической системе нет возможности смешивать тонемы с другой, в противоположной ситуации тонема сохраняет строго определенный характер.